

Алтынмы сен, күмүшми сен, зерми сен,
Я аршмы сен, я күрсеми сен, ерми сен,
Я якутмың, я мерженмиң, нәме сен?!
Я чырагмың, я рөвшенмиң, нәме сен! [2:19-20].

Мине, бул қосық Мақтымқулының дәретіушили-
гинде айрықша орынға ийе болып, шайырдың мурабба
формасында жазылған бул философиялық бағыттағы
лирикалық шығармасы. Қосық 5 бәнттен (куплет) иба-
рат. Уйқас формасы бойынша: а,б,а,б; б,б,б,а; в,в,в,а
формасында жазылып, ең соңғы бәнтінде
Мақтымқулының исми келтириледі. Бундай усыл
Шығыс әдебиятында қосықтың соңғы бәнтінде өзінің
атын келтиріу дәстүрге айланған. Қарақалпақ классик
шайырларында да бул дәстүр ушырасады. Шайыр
И.Юсупов та усы форманы сақлап, Мақтымқулы
жолына бағышлап «Несең сен?» бәнти менен қосық
дәретіуи Мақтымқулының әдебиі дәстүрлерін, фило-
софиялық пикирлерін дауам етіу болып табылады.

Қарақалпақ лирикасында хәзирги ўақытта
И.Юсупов мураббалары, Мақтымқулы дәстүрлерін
терең өз бойын сиңдирип көркемлик жақтан жетилис-
тирилген, раўажландырылған. И.Юсупов лирикасы
дәуір, жәмийет ҳақыйқатлығын ашып беретугын,
сюжетли ўақыяларға қурылғанлығы менен оқыўшыда
қызығыўшылық туўдырады. Шайырдың жәмийет,
заман, инсан ҳәм тәбият, жаратылыс, дәуір талабы ҳәм
т.б. дидактикалық-философиялық бағытта жазған

қосықларын қөриўимизге болады. Оның лирика-
сындағы ой-пикир, идея, философиялық шешимлери,
лирикалық толғаныслары Мақтымқулы пикирлерине,
идеяларына үнлес екенлиги сезиледи.

И.Юсуповтың мураббалары үлкен философиялық
пикирлерге, дидактикаға бай. Ол Мақтымқулы дәстүр-
лерін жақсы меңгерген ҳәм бул жолда оның мурабба-
лары сәтти шықты деп толық айта аламыз.

И.Юсупов мурабба формасында қосық жазғанда
оның ески мазмунын туўрыдан-туўры сол халында
пайдаланбайды. Шайыр бул форманы жаңа мазмунға
толтырады, оның ўазыйпасына белгили дәрежеде
бурылыс жасайды. Мураббаның мазмун ҳәм ўазый-
пасын хәзирги жасап атырған жәмийетимиздің шара-
ятына масластырады.

Жуўмақ. Улыўма алғанда шайырдың Мақтымқулы
жолына жазылған қосықлары, көбинесе ритмалы болып
келген, жай шығарма түрінде дидактикалық характер
басым болып келеди. Пикирлери бир қанша өткир,
оқыўшыға эстетикалық тәсир жасайды. Бунда
мийнетти, адамгершиликли өмирди, сүйиўшилиқ ямаса
хәр бир затты бахалай билиў керек деген пикирлер
ортаға тасланып, оқыўшыны ойландырыўға ҳәм оннан
жуўмақ шығарыўға мәжбүрлейди. Бул И.Юсуповтың
шайырлық қәбилетине тән қубылыслардың бири болып
табылады.

Әдебиятлар

1. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. – Нөкис: «Билим», 2004.
2. Мағтымгулы. Сайланан әсерлер. Ики томлук I. –Ашгабат: «Түркменистан», 1983.
3. Мақтымқулы. Қосықлар. И.Юсупов ҳәм У.Пиржановтың аўдармасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
4. Юсупов И. Дала Орфейи. // Әжинияз. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. I том. –Нөкис: «Билим», 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада И.Юсупов шеърлятида Махтумқулининг дидактик-фалсафий йўналишдаги поэтик
анъаналари ўрганилган. И.Юсуповнинг «Махтумқулининг йўлига» туркумига киритилган шеърлар шаклий,
ғоявий-тематик ва жанр-услубий ўзига хослиги билан Махтумқулининг шеърларига ҳамоҳанглиги ва унинг
шеърлятида Махтумқулининг адабий анъаналари, фалсафий фикрлари давом эттирилганлиги исботланган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуются дидактико-философские поэтические традиции Махтумкули в поэзии
И.Юсупова. Доказано, что стихотворения И.Юсупова, входящие в цикл «По тропе Махтумкули», по форме,
идейно-тематическим и жанрово-стилистическим признакам соответствуют стихотворениям Махтумкули, а его
поэзия продолжает литературные традиции и философские размышления Махтумкули.

SUMMARY. The article studies the poetic traditions of Makhtumkuli in the didactic-philosophical direction in the
poetry of I.Yusupov. It is proved that the poems included in the series "On the Path of Makhtumkuli" by I.Yusupov are in
harmony with Makhtumkuli's poems in terms of formal, ideological-thematic and genre-stylistic features, and that his
poetry continues Makhtumkuli's literary traditions and philosophical thoughts.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Ф.Е.Жиемуратова – таяныш докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, нақл, мақол, жанр, образ, бадиийлик, ўхшатиш, эстетика.

Ключевые слова: фольклор, пословица, поговорка, жанр, образ, художественность, сравнение, эстетика.

Key words: folklore, proverb, genre, image, artistry, comparison, aesthetics.

Халық аўызеки дәретпелери хәр бир халықтың
мәдениатының негизи есапланады. Соның менен бирге,
фольклорлық шығармалар әсирлер даўамында
жыйналған тәжірийбелерден ибарат болып, халықтың
өзи дәреткен мәдениаты, турмысы, көзқарасы тарийхын
үйрениўде бай дерек хызметин атқарады. Әсиресе,
халқымыз руўхый көзқарасларының байлығы есап-

ланған нақыл-мақаллар көлеми жағынан киши ҳәм
қысқа болыўына қарамастан, өзінің мазмунында сал-
мақлы ҳәм тужырымлы ой-пикирлерди жәмлеуи менен
узақ жыллар даўамында қәлеген жастағы адамларды,
әсиресе, жасларды кәмил инсан дәрежесинде тәрбия-
лаўда үлкен рол ойнайды. Сонлықтан да, биз үйренип
атырған нақыл-мақаллардың жанрлық өзгешелигин

анықлауда терминлик мәнилерине тоқтап өтиўди мақул көрдик. «Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлігі»нде: *«Нақыл-мақаллар – турмыста ушырасатуғын тоқсан аўыз сөздің тобықтай түйини. Мақал – халықтың турмыс тәжірийбесинен туўылған даналық сөзлер. Мақалдың көлеми қысқа болады, поетик қосық қатарлары менен бериледи. Сондай-ақ, мақалларда гейде пикир аўыспалы мәниде де ушырасады»* [1:65] – деген түсиник берилсе, ал, қазақ илимпазы М.Алимбаевтың пикиринше: *«Мәтел дегенимиз халық арасында көп таралған жуўмағы жоқ, тужырымлы тыянақланбаған, қысқа кестели халық сөзи. Мақал белгили бир уғымды тиккелей берсе, мәтел астарлап, образлы жеткереди»* [2:327], ал, илимпаз М.Ғабдуллиннің пикиринше: *«Егер мақалда дәлиллеў менен жуўмақ пикир бирдей қатнасса, мәтелде бул екеўиниң бири ғана болады»* [3:184] – деп нақыл менен мақалдың өз ара айырмашылықтарын атап өтеди. Жоқарыдағы пикирлерге сүйене отырып, биз төмендегіше пикирге келемиз. Яғный, нақылдың қурылысындағы сөзлер дәл хәм анық мәни билдиреди. Сонлықтан, ондағы сөзлер тыңлаўшыға ақыл, үгит-нәсият сыяқлы еситилип, хеш қандай түсиникти талап етпейди. Ал, мақалдың қурылысына кирген сөзлер аўыспалы хәм астарлы мәни аңлатқанлықтан, ондағы сөзлердің мәниси хәрқандай жағдайға байланыслы аўыстырылып қолланыўға, түсиниўге бағдарланады.

Нақыл-мақаллар арнаулы дөретилмейди, ал белгили бир ўақыя-хәдийселер себепли сыналған турмыслық тәжірийбеден келип шығатуғын жуўмақтың тәрбиялық баҳасы сыпатында жүзеге келеди. Сонлықтан, нақыл-мақалларда логика күши өткир, пикир исенимли хәм тартысыўға орын қалдырылмаған. Нақыл-мақал жүдә ески, соның менен бирге, хәзирги күнде де заманағөй болған жанр. Соның ушын да, нақыл-мақаллар хәр қыйлы дәўирлерге тийисли. Дәл усы тәреплери менен нақыл-мақаллар басқа фольклорлық жанрлардан ажыралып турады.

“Фольклорлық жанрлар бир-биринен мазмунлық хәм көркемлик өзгешеликлер менен парқ қылады. Мысалы: қосықтың дәстаннан, дәстанның нақылдан, нақылдың ертектен өзгешелиги усында. Әлбетте, оларды көркемлігинде айырмашылық болған менен мазмунында, идеялық бағдарында қандай да бир жақынлық болыўы мүмкин” [4:67].

Нақыл-мақаллардың жанрлық өзгешеликлери дегенде, олардың жанр сыпатында өзине тән белгилери, дүзилиси хәм атқаратуғын ўазыйпалары нәзерде тутылады. Буны төмендегіше көрсетиў мүмкин:

Қысқа хәм ықшамлық; Нақыл-мақаллардың ең тийкарғы өзгешеликлеринен бири олардың қысқа хәм ықшам болыўы. Олар артықша сөзлерсиз, ықшам дүзилген болып жүдә терең мәни аңлатады. Мысалы:

Айырылсаң азарсаң, бирлессең озарсаң [7:49] мақалында астарлы мәниде қолланылған азарсаң, озарсаң сөзлери арқалы бирликтің әхмийети образлы түрде түсиндирилсе,

Жаманнан қайт, жақсыны айт [7:50] нақылы туўра мәниде хәм ескертиў тәризінде айтылған.

Усы сыяқлы нақыл-мақаллар тек бир неше қысқа сөзлерден қуралған болса да, олардан үлкен турмыслық сабақ алыўға болады.

Мәнилик хәм образлық; Нақыл-мақаллар баркулла терең мәниге ийе болады. Олар халықтың тәжірийбесине тийкарланған болып, адамларға үгит-нәсият береді. Көбинесе образлы мәниде қолланылады, яғный бир хәдийсе яки пикирди жанлы тәризде сүүретлейди. Мысалы:

Жақсы ярдың қәдирин бил,
Бир жаманға түспестен бурын,
Жақсы жайдың қәдирин бил,

Қарабахана болмастан бурын [7:53]. Бул нақылда инсан өз имканиятларын реал баҳалаўы кереклиги ҳаққында үгит-нәсият берилген.

Сүйдиретуғын да тил,

Күйдиретуғын да тил [7:95]. Бунда тилдің инсан турмысында тутқан орны образлы түрде түсиндирилген.

Ырғақ хәм уйқаслық; Көпшилик нақыллар уйқасқа қурылған болып, оларды еслеп қалыў аңсат болады. Бул өзгешелик нақыллардың аўызеки дөретиўшилик формалары сыпатында әсирлер даўамында халық арасында жасаўына хызмет етеди. Мысалы:

Жақсы – таўып айтар,
Жаман – қаўып айтар [7:53].

Жақсыдан ат қалар,
Жаманнан дақ қалар [7:54].

Бул нақылларда ырғақ хәм уйқас дүзилиси сақланған, сол себепли кулаққа жағымлы хәм еслеп қалыўға аңсат.

Үгит-нәсият беріў; Нақыл-мақаллар адамларға туўры жол көрсетиў, тәрбиялық қәдириятларды қәлиплестириў хәм турмыслық тәжірийбелерди жеткеріў ўазыйпаларын орынлайды. Көбинесе, оларда жақсы хәм жаман ис-хәрекетлер салыстырылады, адамларды жақсылыққа шақырады. Мысалы:

Жақсыға жантастыр,
Жаманнан ажырастыр [7:54].

Жақсыдан қол үзбе, жарлы екен деп [7:55]. Бунда кишипейиллик инсаныйлық пазыйлет екенлиги түсиндирилген.

Турмыслық тәжірийбе хәм халық даналығының жемиси; Қарақалпақ нақыл-мақалларының халықлық белгилери ең алды менен халықтың жәмийетлик өмирге, жеке турмысқа хәм адамға ең алдыңғы қатардағы, шын мәнисиндеги адамгершилик пикирлерди сөз етиўи менен көринеди [5:37]. Шынында да, нақыл-мақаллар узақ жыллар даўамында халық турмыс тәжірийбеси тийкарында қәлиплескенликтен, халықтың басынан өткерген тарыйхый ўақыялары, үрп-әдетлер хәм турмыс тәрзи менен тығыз байланыслы. Мысалы:

Ерден күшли болсаң да,

Елден күшли бола алмайсаң [7:16]. Бунда халық арасындағы пикир хәм баҳалар баркулла ҳақыйқатқа жақын болыўы мүмкинлиги айтылған.

Үлйўма халықлық өзгешеликлерге ийе болыўы; Нақыл-мақаллар белгили бир халықтың турмысы, мәденияты хәм тәжірийбесин сәўлелендирген болса да, олардың мазмуны үлйўма инсаният ушын актуал

есапланады. Хәр бир халықтың нақыл-мақаллары өз мәдениеті хәм турмыс тәризине сай түрде қәлиплеседи. Түрли халықлардың нақыл-мақаллары уқсас болыуы мүмкин, себеби адамзат турмыс тәжірийбеси улыўмалық тәреплерге ийе. Мысалы:

Бүгинги исти ертеңге қалдырма,

Достынды айт, кимлигинди айтаман [7:59] – сыяқлы нақыллардың пүткил дүнья халықлары арасында эквивалентлери бар.

Антитезаға тийкарланған өзгешелиги;

Көпшилик нақыл-мақаллар қарама-қарсылық (антитеза) усылында дүзилген болып, жақсылық хәм жаманлықты, дурыс хәм жалғанды, мийнеткешлик хәм ериншекликти салыстырып тәрийиплейди. Бул усыл нақылдың мазмунын және де анығырақ түсиндириўге жәрдем береді. Мысалы:

Аққа қара жоқ,

Қараға шара жоқ [7:70].

Көп сөйлеген кем есители.

Ақылсыз бай болғанша,

Ақыллы гәдай бол [7:83]. Бул нақылларда қарама-қарсы сүўретлеўлер арқалы адамларды ийгиликли ислерге шақырады.

Соны да айтып өтиў керек, нақыл-мақалларда көркем сүўретлеў қураллары актив қатнасады. Олардың хәр бири өз алдына көркем образ жаратыўда үлкен әҳмийетке ийе. *Нақыл-мақаллар көркем әдебиятқа тән болған барлық көркемлеў қуралларынан толық пайдаланады. Сол себепли, қурылысы ықшам, тили өткир болып, тутас идеяны еске салады, естетикалық тәсирлиги тереңлеседи* [6:96]. Шынында да, оларсыз нақыл-мақаллар баянланыўы қурғақ, әпиўайы қара сөз сыяқлы болып қалар еди. Себеби, бир ғана теңеўдің өзи нақыл-мақалларды конкретлестиріп, пикир өткирлигин тәмийин ете алады. Мысалы:

Шаршап минген ешек аттай болар,

Аш болып жеген пәтирек қанттай болар [7:162].

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1992.
2. Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазина. – Алматы: «Ғылым», 1967.
3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: «Ғылым», 1958.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкис: «Билим», 1996.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
6. Нийетуллаев Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
7. Қарақалпақ фольклоры. 88-100 томлар. – Нөкис: «Илим», 2015.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақ халқ мақолларининг жанрий хусусиятлари барча жиҳатдан ўрганилган ва таҳлил етилган. Мақолларининг маданий, миллий ва умумхалқ моҳиятига алоҳида тўхталган. Барча фикрлар мисоллар билан тўликтирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье жанровые особенности каракалпакских народных пословиц изучены и проанализированы во всех аспектах. Он сосредоточился на культурной, национальной и общенародной сущности пословиц. Все мысли дополнены примерами.

SUMMARY. The article examines and analyzes the genre features of Karakalpak folk proverbs in all aspects. He touched upon the cultural, national, and national essence of proverbs. All ideas are supplemented with examples.

Теңелип атырған объектлер – **ешек, пәтирек** сөзлери болып, оған теңестирилиўши яғный уқсаўшы образлар – ат, қант сөзлери арқалы берилген. Бул теңеўлерде көрип турғанымыздай, жол жүрип шаршаған адам ушын ешек ат сыяқлы шапқыр болып көриниўи, ал аш адам ушын хәттеки пәтир де мазалы қант сыяқлы екени шеберлик пенен салыстырылған.

Турмыстың барлық тараўларын өз ишине қамтып алыўы; Нақыл-мақаллар инсан турмысының дерлик барлық тараўларына тийисли болып, олар хәр түрли темаларда болыўы мүмкин. Мысалы:

1. Мийнет ҳаққында; Мийнеттиң көзин тапқан бахыттың өзін табады [7:174].

2. Дослық ҳаққында; Дос басқа, душпан аяққа қарайды [7:56].

3. Билим ҳаққында; Китап қаймақ – билим оймақ. [7:162].

4. Шаңарақ ҳаққында; Ағайынның азары бар да, безери жоқ [7:27].

5. Тәбият ҳаққында; Ғаз келгени – жаз келгени [7:152].

Усы сыяқлы нақыл-мақаллардың турмысшаңлығы хәм актуаллығы және бир рет айқын көринеди.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, хәзирги ўақытта фольклорлық жанрлар ишинде ең көп қолланылатуғын жанр нақыл-мақаллар десек қәтелеспеймиз. Нақыл-мақаллар халық даналығы хәм мәдениетінің айнасы. Олар қысқа, ықшам хәм мазмунлы болып, халықтың турмыс тәжірийбесин, үрп-әдетлерин, тәрбиялық қәдириятларын өзінде сәўлелендиреди. Нақыл-мақаллар образлы, уйқасқан хәм ритмли болыўы менен ажыралып турады. Сондай-ақ, адамларды жақсылыққа, мийнеткешликке, дослық хәм хадаллыққа үгитлейди. Олар турмыстың барлық тараўларын өз ишине алғанлығы себепли, әсирлер даўамында актуаллығын жойтпайды хәм келешек әўладларға да жетип барады.